

KONTURE RAZVOJA DRUŠTVA AUSTRIJSKOG KOTARA BENKOVAC U ZADNJIM DESETLJEĆIMA MONARHIJE

TEREZA GANZA-ARAS
Zavod za povijesne znanosti u
Zadru

UDK: 949.713:314(497.18) Benkovac
Izvorni znanstveni rad

Primljeno 1983-09-19

U ovoj radnji autorica prikazuje demografsko stanje u benkovačkom kotaru austrijskog doba. Tu je riječ o broju stanovnika, o njegovoj mobilnosti, natalitetu, mortalitetu, tempu rasta, životnoj dobi, spolu, bračnom statusu, o jeziku, vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti. Autorica zaključuje da se ovdje radi o statičkom, nerazvijenom, zatvorenom društvu tipa feudalnokrajiškog, u kojem je temeljni faktor razvoja sitni zemljišni posjed sa nekomercijalnom proizvodnjom. Socijalnu elitu predstavljale su malobrojne veleposjedničke obitelji, pretežno srpske nacionalnosti, na čijem je posjedu vladao kolonatski odnos. Manji socijalni pomaci događali su se u 90-im godinama 19. i na početku ovog stoljeća.

Benkovački je kotar uz kninski bio u doba austrijske vladavine najzaostalije područje Dalmacije. Do kraja 19. st., pa i do kraja austrijske vladavine i još mnogo desetljeća kasnije, u tim se krajevima jedva što bitnije mijenjalo u načinu života i privređivanju.¹ Živjelo se na vrlo niskom stupnju civilizacije, radilo se primitivno. Rijetke su bile kuće u kojima su ljudi bili odvojeni od stoke. Niske kamene građevine, jednostavno zidane potleušice s krovom od kamenih ploča ili od ševara (oko Vranskog jezera), obično bez prozora, s jednim ili više vrata, ognjištem, gotovo bez namještaja (par tronožaca, pokoja škrinja, krevet, nekoliko zdjela za jelo) bile su više skloništa od studeni i vrućina nego pravi stambeni prostor. Obitelj, većinom zadružnog tipa, hranila se jed-

¹ Ovo je područje kontinuirano nastanjeno od najstarijih vremena, od daleke prahistorije i na njemu su se do novijih vremena smjenjivali i stapali pripadnici mnogih naroda. Upućujem samo na nekoliko knjiga, novijeg datuma izdanja, u kojima je navedena dosadašnja historiografska literatura i izvori za upoznavanje društvenih i povijesnih zbivanja ovog kraja, a u sklopu povijesno i geografsko širih okvira. To su za starije razdoblje: Mate Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar, 1981, i Janko Belošević, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća, Zagreb, 1980.; za srednjovjekovno razdoblje vidi u prvom redu: Nada Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb, 1975. i od istog pisca: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb, 1976.; zatim Tomislav Raukar, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji. U: Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća, Zagreb, 1981., str. 103—126.; za novije razdoblje Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, poglavlje »Dvije Dalmacije«, Zagreb, 1980.

nostavno pripremljenom, jednoličnom hranom; živjela bez higijenskih navika i potreba, u ritmu s prirodom, u nepismenosti i neznanju.²

Uzroke takva stanja treba tražiti u nepovoljnim povijesnim okolnostima za razvoj dalmatinskih gradova, ovdje u prvom redu Zadra i Šibenika, čija je autarhičnost uvjetovala slabu povezanost sa širim zaludem Ravnih kotara i Bukovice. Prilike se u tom pogledu mijenjaju nabolje tek jačanjem industrijskog privređivanja kada se grad otvara prema vani i prema unutra, odnosno kada u gradu potreba za nekvalificiranom radnom snagom raste i kada s povećanjem gradskog stanovništva rastu i mogućnosti za plasman seoskih proizvoda na gradsku tržnicu, pa se i seljak iz udaljenijih predjela postupno uključuje u trgovački i poslovni saobraćaj s gradom, što istodobno utječe na preobrazbu života na selu. To se za ovaj kraj u punoj mjeri dogodilo tek nakon drugoga svjetskog rata, premda prve početke tog procesa možemo otkriti potkraj 19. st., ali je talijanska okupacija Zadra zaustavila započeti proces. U zadnjoj četvrtini 19. st. kada prirodni prirast nije bio bilo čime ometan, a seoska privreda nije napredovala pa nije mogla povećano stanovništvo uposliti i prehraniti, došlo je do viška seoskog stanovništva, koji još u vrijeme austrijske vladavine nije mogao biti u cjelini apsorbiran od gradske privrede budući da se i ona sporo razvijala, zbog čega je u prvom desetljeću 20. st. došlo do većih iseljavanja. Najpovoljnije razdoblje za napredak stanovništva benkovačkog kotara u austrijskom vremenu bilo je posljednje desetljeće 19. st.

Stanovništvo i teritorij

U proučavanom razdoblju benkovački kotar obuhvaćao je područje tzv. političkih i sudskih općina Obrovac, Benkovac i Kistanje s ukupno 1580,85 km² zemljišne površine. Na tom području bila su god. 1880. tri trgovišta, 66 naselja, od kojih su 53 porezna mjesta, 41 crkvene župe (23 katoličke i 18 pravoslavnih). Teritorijalno najveća je bila općina Obrovac sa 700 km², zatim općina Benkovac s 564 km², pa Kistanje s 317 km². Po broju stanovnika benkovačka je općina bila najveća (nešto veća od obrovačke), dok je kistanjska bila najmanja. Na području čitavog kotara živjelo je god. 1880. 31.003, deset godina kasnije 33.409, god. 1900. 38.481 i 1910. god. 44.097 stanovnika.³ (Vidi tablu: Statistički podaci za kotar Benkovac na str. 69.⁴

² Vladimir Ardalić, Bukovica, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, 1899., knj. IV, sv. 1, str. 113—126, knj. IV, sv. 2, str. 196—220; god. 1900, knj. V, sv. 1, str. 1—50; god. 1902, knj. VII, sv. 2, str. 237—294; (Dalje: Ardalić, Bukovica, Zbornik NŽO); Isti, Privatno pravo u Bukovici, Zbornik NŽO, Zagreb, 1910., knj. XV, sv. 2, str. 255—278, Isti, Obitelj u Bukovici, Zbornik NŽO, Zagreb, 1906, knj. XI, sv. 2, str. 11—200. (Dalje: Ardalić, Obitelj, Zbornik NŽO). Ardalić se u svojim tekstovima ne ograničava samo na Bukovicu nego se osvrće i na Ravne kotare, te na »Donji svijet«, tj. priobalni dio od Zadra do Skradina i na »Bodule«, tj. otoke sjeverne Dalmacije.

³ Kažimir Ljubić, Statistika pučanstva u Dalmaciji, Zadar, 1885.; — Geographisch-statistisches Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien auf Grund amtlicher Daten bearbeitet von Alois Maschek, Zara,

Po veličini teritorija benkovački je kotar obuhvaćao skoro 1/5 austrijske Dalmacije, a po populaciji jedva 1/15. Bio je dakle slabo naseljen (1880. god. na 1 km² 20 stanovnika, 1890. god. 21, 1900. god. 24 i 1910. god. 28 stanovnika, kada je prosječna gustoća naseljenosti u Dalmaciji iznosila 50 stanovnika na 1 km²).⁵ Spadao je u najslabije naseljeni kotar Dalmacije. Porast njegova stanovništva bio je gotovo do kraja 19. st. umjeren, a u posljednjem njegovu desetljeću i u prvom desetljeću ovog stoljeća porast se ubrzao. Upravo je stanovništvo benkovačke općine bilo to koje je u 90-im godinama osjetno brojčano poraslo i do prvoga svjetskog rata stalno raslo, dok je stanovništvo općina Obrovac i Kistanje od početka 20. st. stagniralo, kao što je uočljivo iz sljedeće tablice:⁶

općina	godina	prisutno stanov.	prirast	prirast u %
Obrovac	1880.	11.398		
	1890.	12.278	880	7,7
	1900.	14.332	2.054	17
	1910.	16.141	1.809	13
Kistanje	1880.	7.910		
	1890.	8.875	965	12,20
	1900.	10.049	1.174	13,23
	1910.	10.664	615	6,12
Benkovac	1880.	11.695		
	1890.	12.013	318	2,7
	1900.	14.100	2.087	17,3
	1910.	17.270	3.170	22,4

U prvom desetljeću 20. st. cijeli je kotar dobio preko 5.500 ljudi, što predstavlja prirast od 14,59%. Uz imotski kraj sa 14,67% prirasta, ovo je bio kraj s najvećim prirastom stanovništva u Dalmaciji, u kojoj tada prirast iznosi 8,73%. Natalitet u benkovačkom kotaru bio je daleko

1888. (Dalje: Maschek, Repertorium 1880.); — Poseban popis mjesta u Dalmaciji nanovo ga preradila na osnovu rezultata popisa 31. decembra 1890. i na svijet izdala c.k. statistička centralna komisija, Beč, 1894. (Dalje: Poseban popis 1890.); — Repertorio comunale della Dalmazia. Elaborato in base ai risultati dell' anagrafe del 31 dicembre 1900. Pubblicato dall' i.r. commissione statistica centrale, Vienna, 1908. (Dalje: Repertorio comunale 1900.); Oesterreichische Statistik, Wien, 1892, Bd XXXII, Hf 1. (Dalje: Oest. Stat.); Isto, Wien, 1912, Bd I, Hf 1. (Dalje: Volkszählung 1910).

⁴ Oest. Stat., 1892. Bd XXXII, Hf 1, str. 41.; — Volkszählung 1910, str. 37, tab. I. [Vidi tab. I]

⁵ Austrijska Dalmacija obuhvaćala je teritorij današnje Dalmacije, otok Rab i Boku kotorsku. Imala je 12.835 km² površine, a broj stanovnika po godinama:

godina	broj stanovnika	gustoća:	na 1 km ²
1880.	476.101	<<	37
1890.	527.426	<<	41
1900.	593.784	>>	46
1910.	645.666	>>	52

Oest. Stat., 1902, Bd LXIII, Hf 1, str. XVI, tab. IV.; — Volkszählung 1910. Radi usporedbe s ostalim dalmatinskim kotarevima donosim podatke za godinu 1900 i 1910, str. 37. Vidi Tablicu I na str. 67

⁶ Navedene statistike vidi bilj. 3. Austrijska općina Benkovac bila je manja od današnje. Njoj nisu pripadala mjesta Bjelina, Dobropoljci, Donji Karin, Donji Kašić, Gornje Biljane, Islam Grčki, Ostrovica, Parčić i Smilčić, a pripadala joj je Vrana. Imala je 564,20 km². Vidi geografske skice općina Obrovac, Benkovac i Kistanje.

najveći u cijeloj Dalmaciji i Monarhiji, a iznosio je 20,91%, dok je dalmatinski prosjek bio 14,09%. Međutim, benkovački je kotar vodio dalmatinski i austrijski primat u mortalitetu djece. Više od polovice djece umiralo je u najranijoj dobi. Još godine 1910. od 17.830 rođenih umrlo je 9.732 u tijeku prve godine života.⁷

Tempo rasta stanovništva u kotaru nije istovjetan razvoju mjesta Benkovac. Za njega su bile najpovoljnije 80-e godine, dok se njegov rast u 90-im godinama, a posebno u prvom desetljeću ovog stoljeća usporava.

Benkovac (mjesto) godine⁸

1880.	imao je	341 stanovnika			
1890.	»	»	432	»	porast oko 28%
1900.	»	»	512	»	» 20%
1910.	»	»	546	»	» 7%

Treba napomenuti da samo mjesto Benkovac nije bilo do kraja austrijske vladavine najveće mjesto ni u svojoj općini, ni u svom kotaru. Benkovac je zahvaljujući središnjem smještaju i činjenici što je osim trgovišta postao i administrativno središte kotara osigurao sebi uvjete za siguran razvoj. U desetljeću u kojem Benkovac najviše raste (od 1880—1890) većina sela njegove općine, posebno ona koja su mu najbliža, kao Buković, Benkovačko selo, Perušić, Podlug, Kula Atlagić, Lisičić, Šopot, Kožlovac, ali i Jagodnja Gornja, Korlat, Kolarina, Ceranje, Bulić, Vrana stagniraju ili gube na broju stanovništva; u tim selima više od 1.000 ljudi »fali« a u Benkovcu »pritječe« oko 1.000, pa se najvjerojatnije porast Benkovca u tom razdoblju ima pripisati doseljenu iz okolnih sela i obrnuto, stagnaciju većeg broja naselja u okolici Benkovca u 80-im godinama treba objasniti migracijom viška seoskog stanovništva u obližnju varošicu-trgovište, administrativno-upravno i sudsko, crkveno i školsko središte Benkovac.

U razdoblju od 1880. do 1890. pojava migracije iz sela u varošice prisutna je gotovo u cijeloj Dalmaciji. Vjerojatno je to bila posljedica s jedne strane krize u žitnoj proizvodnji u prvoj polovici 70-ih godina, a s druge strane u konjunkturi u vinskoj trgovini, koja je trajala od kraja 60-ih, pa u tijeku 70-ih i 80-ih godina.⁹ Vinarstvo je po svojoj prirodi vezivalo proizvođače vina uz zemlju (vinograd), ali ih je trgovina vinom vukla do najbližega trgovačko-prometnog mjesta a to su bila upravo općinska mjesta. Gradovi će privući višak seoske radne snage i iz udaljenijih naselja tek s razvojem industrije, a to će se dogoditi na prijelazu stoljeća.

⁷ Volkszählung, 1910.

⁸ Navedene statistike.

⁹ Stanko Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split, 1955, str. 134—135 i dr.

U 90-im godinama pa do prvoga svjetskog rata ponovno se normalizira rast stanovništva u većini sela benkovačke općine,¹⁰ pa sâm Benkovac, rekli smo, od tada usporava svoj rast. Iz toga se može zaključiti da se raslojavanje sela benkovačkog područja dogodilo upravo od kraja 70-ih i u 80-im godinama 19. stoljeća. Najjače raslojavanje bilo je u onim selima u kojima su se nalazili veleposjedi, kao Vrana, Radošinovac s Bulićem, Tinj s Kakmom i Lišanima Tinjskim, Kula Atlagić i Biljane Gornje, a to su ujedno mjesta s najvećom površinom polja u benkovačkom kraju. Na tim poljima uglavnom su se uzgajale žitarice. Jedino mjesto u kojem je postojao veleposjed a da nije stagniralo bili su Banjevci, ali ono spada u naselja s najmanje polja, a najviše vinograda u benkovačkom kraju.¹¹ Uspoređujući tempo rasta, odnosno pada stanovnika pojedinog naselja benkovačkog kraja s veličinom njegove obradive površine, vrstom poljoprivredne kulture i brojem stočnog blaga, uočava se da su vinogradi utjecali na prosperitet mjesta, a da to stoka i polja nisu omogućavali. Bavljenje poljoprivredom i stočarstvom na način kako se to ovdje radilo, gdje je rad u polju i oko stoke bio podređen gotovo samo zadovoljenju skromnih potreba egzistencije poljoprivrednikove uže ili šire obitelji, konzerviralo je ovo seljačko društvo na vrlo niskom stupnju; ono ostaje stoljećima gotovo okamenjeno. Sociološki i kulturno vrlo se sporo mijenjalo. Baš zbog toga moramo istaći pomak od sela u varoš u benkovačkoj općini koji se dogodio u 80-im godinama 19. st., ma kako god bio slab.

Rast stanovništva obrovačkog i kistanjskog područja bio je ujednačeniji od onog u benkovačkom kraju, što upućuje na zaključak da se unutar obrovačkog i kistanjskog stanovništva sociološki još manje promjena događa nego u benkovačkom kraju, odnosno da je to stanovništvo bilo na još nižem stupnju razvoja. Broj naselja, njihova raspoređenost i konfiguracija, kao i struktura zemljišnih posjeda i kulture primarne proizvodnje također ide u prilog tom zaključku. Poreznih mjesta u obrovačkom i kistanjskom području bilo je jednako koliko i naselja, tj. u obrovačkom 15, a u kistanjskom 11, dok ih je u benkovačkom bilo 27 na 38 naselja, iako je taj kraj imao svega 300 stanovnika više od obrovačkog. Benkovački je kraj bio najgušće naseljeno područje kotara, pa je i bio mnogo više isparceliran i administrativno bolje organiziran, odnosno imao je najveći broj naselja i poreznih mjesta, ali su ona bila po broju stanovnika manja od obrovačkih i kistanjskih, no kompaktnija i sa stanovitom jezgrom. U kistanjskom, a posebno u obrovačkom području sela su veća, sastavljena od niza malih skupina kuća, još razbacanijih, udaljenijih i međusobno nepovezanih od onih u benkovačkoj općini. Jedina točka oko koje se ta množina naselja okupljala i činila selo bila je crkva, obično mala osamljena crkvice u kojoj su se samo prigodno održavale službe, pa se i stanovništvo odnosnog sela

¹⁰ Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971*, Zagreb, 1979. Vidi i ostale već spomenute statistike u bilj. 3.

¹¹ Za veličinu zemljišnog i stočnog posjeda vidi bilj. 18.

samo prigodno okupljalo. Cijeli kotar je god. 1910. imao svega 36 naselja s preko 500 ljudi, a 28 ih je bilo ispod 500, te svega jedno preko 2000 stanovnika.¹² Samo mjesto Benkovac prelazi 500 ljudi tek god. 1900.

Kad govorimo o stagnaciji ili padu stanovništva pojedinih naselja benkovačkoga kotara treba pritom napomenuti da nije riječ o prirodnoj stagnaciji, jer smo iz opisanog vidjeli da je po natalitetu i prirastu benkovački kotar spadao u vodeća područja cijele Cislajtanije. Riječ je o migraciji unutar kotara i Dalmacije, te o iseljavanju izvan Dalmacije. Godine 1890. u benkovačkom kotaru 243 osobe koje su se vodile kao njegovi stanovnici žive privremeno izvan tog kotara, pretežno u Zadru. Najviše ih je tada bilo iz užeg benkovačkog kraja (202), a dosta manje iz obrovačkog (41), dok iz kistanjskog nije bilo nikog izvan te općine. Za slijedećih dvadeset godina situacija se mijenja, tako da god. 1910. najveći broj privremeno iseljenih ima obrovačka općina (571), dok ih benkovačka tada ima svega 19, a kistanjska 6. Trajno iseljenih iz cijelog kotara u prvom desetljeću 20. st. bilo je 2. 813 ili oko 6,6%. Izuzevši otoke Hvar i Brač, ovo je područje uz kninsko imalo tada najveću migraciju u Dalmaciji. Polovica iseljenih nastanila se u Zadru (1.430 ili 3,1% stanovnika cijelog kotara), a 1.072 u ostale krajeve Dalmacije, dok ih je 316 otišlo u neku od ostalih austrijskih zemalja. U inozemstvo se iz benkovačkog kotara austrijskog perioda nije odlazilo.¹³

U Benkovcu kao administrativnom središtu kotara rastu činovničke i neprivredne djelatnosti (do čega dolazi i inače u cijeloj Cislajtaniji u zadnjim desetljećima postojanja Monarhije) a od 90-ih godina pojavljuju se u većem broju stranci, odnosno osobe, koje nisu po rođenju iz ovog kotara. Najviše ih je dolazilo iz Zadra, a zatim iz uže Hrvatske i Slavonije, te općenito iz Ugarske, pa ponetko iz Bosne i Hercegovine. Godine 1910. iz Translajtanije (tj. iz ugarskog dijela Monarhije) u benkovačkom kotaru je bilo 48 ljudi, dok ih je u isto vrijeme bilo iz Zadra 625. Među »strancima« bilo je više žena nego muškaraca.¹⁴

U prvom desetljeću 20. st. postojala je prilična migracija unutar granica samog kotara. Izuzimajući dalmatinske gradove, za koje je razumljivo da su privlačili stanovništvo iz svoje okolice i šire, upravo je Benkovac od svih dalmatinskih varoši postao najjače centripetalno središte, čime je pokazivao svoju vitalnost i perspektivnost. Godine 1910. čak 950 osoba rođenih u benkovačkom kotaru napušta svoje rodno selo da bi otišlo u neko drugo naselje unutra istog kotara, a pretežno u blizinu Benkovca. Ako se ovima pridoda broj onih koji su se iseljavali izvan benkovačkog kotara, mora se zaključiti da je ovo društvo napustilo svoju potpunu inertnost i statičnost, te da se proces mobilnosti, vidljiv od 80-ih godina, znatno povećao na početku ovog stoljeća.

Međutim po ostalim svojim značajkama društvo benkovačkog kotara nije mnogo uznapredovalo. Polovica stanovništva bili su mladi ljudi

¹² Volkszählung, 1910, str. 136—137.

¹³ Oest. Stat., 1914, Bd I, Hf 2, tab. II, str. 11 i 19.

¹⁴ Isto.

do 20 godina života. Godine 1880. 47% stanovništva bilo je mlađe od 21 godine, a čak 65% nije prelazilo 30 godina. Samo 22% stanovnika bilo je u dobi od 30—50 godina, dok ih je jedva 13% prelazilo 50 godina, odnosno bilo između 50 i 80 godina.¹⁵ Muškaraca je uvijek bilo više nego žena, što je karakteristično za zaostala društva, u kojima su zbog nepostojanja higijene i zbog zaostalih shvaćanja žene izloženije životnim pogibeljima. Ženidbe su bile rane.¹⁶ Mnogo se djece rađalo i mnogo ih je umiralo. Živjelo se u većim obiteljima, kućnim zadrugama. U kistanjskom je kraju u prosjeku u jednoj nastambi stanovalo čak po 8 ljudi, u obrovačkom 7,5 a u benkovačkom je prosjek bio nešto ispod 6 osoba, što također pokazuje da je benkovačko područje bilo sociološki naprednije od ona dva druga. A i broj nenastanjenih kuća bio je u benkovačkom kraju manji od broja u ostalom dijelu kotara. Inače je dalmatinski prosjek bio 6,45 ljudi u jednoj kući.¹⁷

Kultiviranje tla; stočarstvo

Cijeli kotar obuhvaćao je 1.581 km², od čega je potkraj 19. stoljeća 1511 km² potpadalo pod porez (zemljarinu i travarinu), a to znači da je toliko zemljišta bilo relativno korisno upotrijebljeno kao polja, livade, vrtovi, vinogradi, pašnjaci ili šume. Ali najveći dio tog zemljišta, čak 1274 km², bilo je pod šumom, dakako ne nekom kvalitetnom šumom, a 661 km² pod makijom, zatim 613 km² iskorišteno je za pašnjake, a samo 237 km² iznosila su ukupno polja, vrtovi, vinogradi i livade i to: 205 km² bila su polja, svega 22 km² vinogradi, manje od 6 km² livade i jedva nešto preko 4 km² vrtovi.¹⁸ Najveći dio pašnjaka i šuma (bolje reći takozvanih šuma) bio je općinski, pa se nitko nije brinuo za njihovo njegovanje i održavanje. Nešto je pri kraju 19. stoljeća austrijska vlada

¹⁵ Repertorium 1880.

¹⁶ Prema Ardalićevu pisanju po pričanju starih ljudi čini se da je u pogledu ženidbe došlo do promjena. On kaže: »Mamak ne bi se ženijo, dok ne bi proša trideset godina; da bi curu probirao... dok ne bi prigurala i ona blizo trideset godina. /.../ A sad se je sve izrodilo, đe se žene od 14—15—16 godina, a od toliko udavaju. Zato reku: »Đe će od ni' /njih/ junak izaći, kad se ženi gomuče i uzimlje golopiče, pa mu rađa golomače!« V/1, str. 22.

¹⁷ Oest. Stat., 1903, Bd. LXIII, Hf 2.

¹⁸ Repertorio comunale 1900.:

općina	opć. zemlja u ha od čega		polja vinograda		
	oporezovane				
Benkovac	56.428	51.370	10.481	1.733	
Kistanje	31.721	31.243	6.427	249	
Obrovac	69.937	68.527	3.599	258	
Stočno blago					
	konja	goveda	ovaca	koza	svinja
Benkovac	2.187	5.153	78.893	12.366	4.972
Kistanje	663	3.587	39.087	12.807	2.561
Obrovac	955	5.355	44.961	33.451	1.768

Veleposjednika je bilo u Obrovcu 9, u Benkovcu 6, a u Kistanjama nije bio ni jedan. Isti izvor donosi podatke o veličini ne samo polja i vinograda nego i vrtova, livada, pašnjaka i šuma za svako selo u kotaru i navodi u kojim se selima nalaze veleposjedi.

pokušala učiniti na melioraciji zemljišta. Prišlo se pošumljavanju i regulaciji vodâ, kojih je u ovom krškom kraju bilo dosta i razorno su djelovale na zemlju; ali sve je to bilo nedovoljno i nesistematski.

Posebno je bilo važno pitanje podjele općinskog zemljišta za obrađivanje. Zakon iz god. 1876. omogućavao je dodjelu općinske zemlje seljacima, ali nije bio donesen s obvezom da bude realiziran. Preporuke da se on realizira stalno su s više ili manje intenziteta stizale od strane nadležnih organa. Pitanje je ponovno bilo aktualizirano kada je bečka vlada bila napravila ozbiljniji program za ekonomsko uzdizanje Dalmacije godine 1907. Iz izvještaja Zemaljskog odbora i diskusije u Saboru o ovom problemu proizlazilo je da su upravo općine i seoski zborovi kočili provedbu diobe općinskog zemljišta pogodnog za obrađivanje ili ispašu, obrazlažući da će siromašni seljaci svoj tako dobiveni dio zemlje prodati, čime sebi neće pomoći, a općinu će ošteti. Radilo se zapravo o tome da je u općini odlučivao uzak krug imućnijih posjednika i stočara kojima je bilo povoljnije da se u agrarnim prilikama ništa ne mijenja, da ta zemlja i dalje bude »općinska«, tj. da ne bude u privatnom vlasništvu, jer su oni onda od nje mogli imati raznovrsnu korist, koju ne bi imali kad bi ona prešla u privatne ruke.¹⁹ Tako se rješavanju ovog problema nikad nije ozbiljnije prišlo, kao ni pitanju ukidanja kolonatskih odnosa i novčane ovisnosti seljaka o zelenašima.

Od one vrlo male obrađene površine zemljišta daleko najveći dio bio je u benkovačkoj općini, odnosno u Ravnim kotarima. Tu se nalazila polovica polja i livada i više od 80% svih vinograda benkovačkog kotara. Obrađena površina iznosila je u benkovačkoj općini približno trećinu oporezovane zemlje, u kistanjskom kraju četvrtinu, a u obrovačkom jedva sedamnaestinu.²⁰ Tamo je gotovo cijelo područje bilo pokriveno kržljivim šumicama i makijom, te pašnjacima i ledinama. U benkovačkom kraju bilo je dosta močvara i vododerina.

Obrađena zemlja dugo je ostala u vlasništvu seoskih obiteljskih zadruga, što je također bio jedan od bitnih elemenata u kočenju inventivnosti i poslovnosti pri obradi zemlje kod inače pravno-sociološki slobodnog seljaka. Budući da pojedinac nije vlasnik određenog posjeda on ne može uzimati kod bankovnih ustanova zajmove za posjed. Onaj seljak koji je imao samo očevinu u okviru zadruge mogao se zadužiti jedino kod lihvara, jer banci nije imao što pružiti kao garanciju, budući da osobno nije bio vlasnik zemlje ni njezinih plodova. Pri kraju 19. st. obiteljske zadruge počinju se raspadati ali je to donijelo nove probleme. Ionako maleni zemljišni posjedi još su se više tada usitnjavali.

¹⁹ Brzopisna izvješća pokrajinskog sabora Dalmatinskoga (Dalje: BI SD), 1907, (Izvještaj zemaljskog odbora za godinu 1905), Zadar, 1907, str. III, IV i dr. Ardalić, n.dj., passim.

²⁰ Zemljišni prihodi ove tri regije godine 1872. bili su: Benkovac 53.538 forinte, Obrovac 16.612 i Kistanje 16.003 forinte. Maschek, Manuale, 1872, str. 83—85.

Veleposjednika je bilo najviše u obrovačkom području, statistike iz god. 1900. navode ih 9. U benkovačkoj općini bilo ih je 6, a tu je spadao i jedan dio vranskog posjeda sa selima Tinj, Vrana, Radošinovac i Banjevci. Za kistanjsko područje statistike s kraja stoljeća ne navode nijednog veleposjednika. Veleposjedi u Obrovcu nalazili su se u Bilišanima, Jasenici, Karinu, Krupi, Kruševu, Medvidi, Muškovcima, Zatonu i Žegararu, a u benkovačkoj općini u Banjevcima, Biljanima Gornjim, Kuli Atlagić, Radašinovcu, Tinju i Vrani.²¹

U pogledu stočnog blaga benkovački kotar ima u cijeloj Dalmaciji najviše goveda, svinja, ovaca i koza po glavi stanovnika, a po broju konja, mazgi i magaraca dolazi na treće mjesto, iza sinjskog i kninskog kotara, odnosno po broju stanovnika izjednačen je s tim kotarevima. Isto tako poljâ, pašnjaka i uopće korisno upotrijebljene zemlje u odnosu na broj stanovnika imao je najviše u Dalmaciji upravo benkovački kotar.²² Međutim važnije je dakako kako se iskorištavalo ono što se imalo nego koliko je čega bilo. Postojala je izreka: »Otočanin je gladan zemlje, a sit kruha, a Kotarac je sit zemlje, a gladan kruha«.

Bilo je dakle malo obrađene zemlje; obrađivanje je bilo primitivno i ograničeno gotovo samo na najnužnije potrebe tog stanovništva, koje je od toga živjelo više gladno nego sito,²³ usprkos činjenici što je zemlja u mnogim predjelima benkovačkoga kotara bila podesna za gajenje mnogih kultura. Kako se često i u Saboru isticalo, čitava se seoska proizvodnja ovoga kraja svodila na 2—3 proizvoda:²⁴ par vrsta žitarica, pretežno kukuruz, pa pšenica, zatim vino, bajame, trava, odnosno sijeno i slama, krumpir, a bio je poznat i žegarski kupus; od stočarstva najviše se gajilo ovčarstvo.²⁵ Razvijeno je bilo i bavljenje pčelarstvom, u prvom redu u Obrovcu, a kasnije i drugdje.²⁶ Na početku stoljeća pokušalo se saditi duhan i u obrovačkoj i u benkovačkoj općini.²⁷

Socijalno-gospodarska struktura stanovništva

Primarna proizvodnja (poljodjelstvo, stočarstvo, ribarstvo) bila je osnovna, a u ogromnoj većini i jedina grana privređivanja kojom se bavilo stanovništvo benkovačkog kotara, pa se sa tog stajališta može reći da je društvo ovog područja bilo seljačko. Sa socijalno-pravnog stajališta riječ je o slobodnim seljacima na svojim malim posjedima. Gledajući kotar u cjelini, rijetki su bili slučajevi kolonatskog položaja seljaka, odnosno seljaka koji uz svoju zemlju obrađuju i tuđu zemlju

²¹ Repertorio comunale 1900, str. 3 i 7.

²² Na početku ovog stoljeća u cijeloj Dalmaciji bilo je prema istom izvoru, str. 89, stanje kao što je prikazano na Tablici II [Vidi Tab. II]

²³ Šime Peričić, Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća, Rađovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980., vol. 13, str. 1—32.

²⁴ BI SD, 1898, str. 424 i dr.

²⁵ Marko Lukić, Narodno gospodarstvo u zadarskom i benkovačkom kotaru i naše zadrugarske ustanove, Zadar, 1917, str. 1—25. Navedene statistike.

²⁶ L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia [Dalje: Maschek, Manuale], Zadar, 1873, str. 327. Ardalić, n. dj. passim.

²⁷ Izvješće zemaljskog odbora za 1905, BI SD 1907, str. II.

uz određene, više ili manje povoljne ili posve nepovoljne pogodbe s vlasnikom zemlje. Postojanje kolonatastva sve se više gubilo što se od granice s priobalnim područjem išlo dublje u unutrašnjost kotara. U predjelima koji su bliži moru bilo je kolonatskih odnosa u vinogradarstvu. Tu je kolon bio obavezan davati vlasniku vinograda obično petinu od uroda, a često i trećinu, te još desetinu u ime naknade za zemljišni porez, koji je plaćao vlasnik vinograda.²⁸ Vlasnik je svoj dio vina sam o svom trošku odvio sebi u konobu. Pogodba je trajala u načelu dok je trajala i loza, pa se u tom razdoblju kolonatski odnos nasljeđivao, čak se ponegdje mogao i dijeliti među nasljednicima, a mogao se i prodavati drugom seljaku obično uz suglasnost vlasnika i dakako uz iste obveze novog kolona prema vlasniku. Uvjeti su bili povoljniji ukoliko je kolon sâm na svoj trošak iskrčio i posadio vinograd na tuđoj zemlji, a i razni troškovi oko melioracije zemljišta bili su mu nadoknađivani, odnosno uračunavani. Obično je i nakon odumiranja loze i ponovne sadnje novi vinograd ostajao na iskorištavanje u kolonatskom odnosu iste seljačke obitelji bilo po jednom novom ugovoru ili prešutno po starom.

U pravilu su se ove vrste ugovora o obradi zemlje trebale evidentirati u zemljišnim knjigama. Bitno je i za ovdašnje kolonatastvo, kao i za cijelu Dalmaciju, da je to bio sustav koji je davao punu slobodu vlasniku zemlje da određuje uvjete pod kojima daje zemlju, što dakako nije slučaj u kmetskim odnosima, pa su obveze kolona prema vlasniku mogle biti ekonomski teže od kmetskih obveza, a i sam fenomen kolonatastva odolijevao je svim društveno-ekonomskim promjenama jer je imao privatno-pravni karakter. Treba spomenuti da većina izvora o pitanju kolonatastva u Dalmaciji napominje kako je kolonatastvo u benkovačkom kotaru — ondje gdje se ono u tom kotaru uopće javlja — bilo najblažeg oblika u cijeloj Dalmaciji.²⁹

Na kraju 19. st. filoksera je zahvatila i ova područja, pa su stradali vinogradi, i tako je većina dotadašnjih kolonatskih ugovora bila ukinuta. Kod obnavljanja vinograda američkom lozom i stvaranja novih ugovora vlasnik je zbog sudjelovanja u troškovima tražio 1/2 od uroda, premda je njegovo sudjelovanje iznosilo u najboljem slučaju 1/5 troškova, češće 1/7, pa čak i samo 1/8 od troškova za nabavu loze, sumpora, bakrenog posuda itd. Američanska loza u ovim krajevima nije urodila željenim rezultatima, a troškovi oko njezine sadnje i obveze prema vlasniku još su više osiromašili ionako siromašnog seljaka, tako da je i to bio jedan od veoma važnih razloga velikog iseljavanja koje je uslijedilo u prvom desetljeću ovog stoljeća.

²⁸ Dr. Hermann v. Schullern, *Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und in Tirol*. Wien, 1908, str. 26—27 i dr.; — Diskusije u Saboru, posebno BI SD 1909.; — Lukić, *Narodno gospodarstvo*, str. 4—5.; — Milorad Medini, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnosa u Dalmaciji*, Zadar, 1920.; — R. Riedl, *Die wirtschaftlichen Zustände Dalmatiens. U: Dalmatien und das oesterreichischen Künstenland*, Wien-Leipzig, 1911., str. 261—236. Ardalić, n. dj. passim.

²⁹ Isto.

Pokatkad, ali vrlo rijetko, u ovom kraju davali su se u kolonatsku obradu maslinici i voćnjaci, odnosno voće. U tom je slučaju vlasnik uzimao 1/3 ili 1/2.

Najčešće se u benkovačkom kotaru kolonatski odnos zasnivao u gajenju žitarica, jer se i inače poljoprivreda ovog kraja temeljila na žitaricama, odnosno na kukuruzu i pšenici. Kolonatski je ugovor i ovdje vrijedio dok je trajala biljka na koju se odnosio, pa su zbog toga ti ugovori u pravilu bili jednogodišnji. Obično se uzimalo u obzir trajanje gnoja na zemlji, što je ugovor produžavalo na tri ili četiri godine. Vlasnik zemlje oduzimao je 1/2 uroda ako je bilo njegovo sjeme, inače 1/3 ili 1/4 uroda, i još 1/10 na ime poreza na zemlju. Ponekad su se livade uzimale u najam. Vlasniku je pripadala 1/2 uroda, koji je kolon bio dužan sam o svom trošku odnijeti vlasniku.

Seljaci, kao i ostalo stanovništvo benkovačkog kotara, živjeli su u vlastitim, više nego skromnim kućama, ali je bilo slučajeva da su i one bile vlasništvo (vele)posjednika. Usluge koje su u tom slučaju koloni trebali davati vlasniku nisu bile određene, ali zato nisu bile ništa lakše.

Stočno blago bilo je vlasništvo seljaka. Stočarstvo je osobito u obrovačkom i kistanjskom području bilo važna grana privređivanja, ali dakako na primitivnom stupnju razvoja. Kolonatskih odnosa u stočarstvu nije bilo. Postojalo je unajmljivanje stoke, obično samo na godinu dana, uz naknadu u pšenici ili novcu.

Premda je seljak bio pravno-sociološki slobodan, ipak je zadruga u kojoj je živio predstavljala specifičnu vrstu ekonomski sociološke ovisnosti. Kućna je zadruga tip zajedničkog domaćinstva sve oženjene i neoženjene braće i neudatih sestara, te njihovih roditelja, ili bez njih ako su umrli. Zajednička im je bila određena naslijeđena zemlja i urod s te zemlje, određeno stočno blago, kuća ili kuće, gospodarske prostorije i sl. Zajednički su se hranili i okupljali oko jednog ognjišta. U odnosu na ostali svijet, na upravno-političke i sudske organe zadrugu je predstavljao starješina, a to je bio najstariji muškarac u kući. On je donosio i odluke o poslovima važnim za život i napredak zadruge i vodio je brigu oko zajedničkih poslova, kao i oko podmirivanja poreza, nameta i globa. Njegova je žena bila starješinica. Starješina je imao svog zamjenika i glavnog pomagača, koji ga je poslije smrti nasljeđivao na položaju starješine. O tipično ženskim poslovima brinula se uz starješinicu i tzv. »maja«. Ona je nosila glavni teret ženskih poslova. Uz zajedničku imovinu obično je i svaka pojedina obitelj (zvana i »korta«) imala i svoju vlastitu imovinu, tzv. prćiju. Ova je najčešće bila stečena mirazom koji je žena udajom donijela svom mužu, odnosno svojoj tek osnovanoj obitelji, pa bi je daljnjim radom i trgovinom muž i žena povećavali. Prćija se stjecala i radom kod drugog seljaka ili obrtnika na nadnicu ili pak obavljanjem nekih od obrtnih poslova za druge seljane. Napokon mogla se dobiti i nasljedstvom od oca, odnosno matere. Zajedničku imovinu često je potkradao u prvom redu starješina, koji je imao ključ od svega, ali i maja, koja je također mogla mimo kontrole uzimati od zajedničke imovine. Svaki je brat nastojao povećati svoju prćiju uz manje truda

oko kolektivnog dobra. Tako je unutar zadruge između pojedinih obitelji postojala ekonomska razlika, koja je u nekim slučajevima bila i vrlo velika. Bilo je tu bogatih seljaka i gotovih proletera, koji osim zajedničke imovine ništa drugo nisu imali. Takva je situacija izazivala napetost, nepovjerenje i svade među braćom, što bi konačno dovelo do cijepanja zadruge. Poslije toga oni siromašni često su upadali u još veću bijedu.³⁰

U razdoblju koje proučavamo javlja se za seljačko stanovništvo ovog kraja jedno novo vrlo veliko zlo: lihvar.³¹ One najsitnije novosti koje se u seoska privređivanje ovog kraja uvlače (modernije gnojivo, sumpor, pokoji suvremeniji alat), a i druge potrebe u svakidašnjem životu, povećavaju u ovo vrijeme nastajanja kapitalizma u Dalmaciji i kod seljaka potrebu za novcem. Kako podesne banke za seljačke kredite nije bilo, to je jedini način da se dođe do novca (a obično se radilo o manjoj novčanoj svoti), bilo zaduživanje kod boljestojećih seljaka ili veleposjednika, koji su stjecali novčani kapital prodajom viška proizvoda sa svog posjeda. Moglo se zaduživati i kod varoškog trgovca. Seljak dužnik mogao je svoj dug vratiti i u naravi, što je njemu bilo jedino i moguće, jer je živio u takvim uvjetima gdje je bilo teško doći do novca, a zbog nepostojanja fiksnih cijena poljskim i stočarskim proizvodima bio je ostavljen na milost i nemilost lihvaru u procjenjivanju svoje ljetine ili stočnih proizvoda. Lihvar je dakako u bescjenje uzimao od uroda i nikakva količina uroda nije mu bila dovoljna da se dug podmiri. Što je više vrijeme odmicalo, taj je dug zbog porasta kamata bivao sve veći. Krajnji rezultat takvih prilika bio je da je seljak-dužnik, od dotadašnjega slobodnog seljaka, stvarno postao na svom vlastitom posjedu lihvarov kolon jer nije mogao slobodno raspolagati svojom ljetinom. U najnepovoljnijim slučajevima seljak je na taj način izgubio ne samo urod nego i zemljišni posjed i postao pravi kmet na svojoj nekadašnjoj zemlji.

Premda je lihvarstvo bilo prisutno u cijeloj Dalmaciji, ipak je daleko najveće razmjere poprimilo upravo u benkovačkom kotaru. Što je god neki kraj bio nazadniji, nepristupačniji, udaljeniji i odjeljeniji od jednog naprednijeg centra, to je bio pogodniji za razvoj zelenaštva.

Taj novi oblik neslobodnog raspolaganja svojim proizvodima na prividno, odnosno pravno vlastitoj zemlji i ovisnost o seoskom kapitalisti ili, kako su ga onda izvori nazivali, glavničaru, nova je sociološka pojava u agrarnim odnosima, povezana s prodiranjem suvremenijih potreba u selo, i zahvaća u prvom redu upravo one predjele benkovačkog kotara koji do tada uglavnom nisu poznavali ni kolonastvo ni kmetstvo.

³⁰ O kućnim zadrugama, njihovim posjedima, nasljeđivanju, unutrašnjoj organizaciji, načinu zajedničkog života i rada, dijeljenju zadruge itd. vidi Ardalić, Bukovica, Zbornik NŽO, knj. IV/2, str. 198—220, V/1, 1—50, XI 2, str. 11—200.

³¹ Isto kao bilj. 28. BI SD 1898, str. 494. — O lihvarstvu govore i razni putopisi iz onog vremena, te književne crtice što su se tiskale po feljtonima ondašnjih listova i u kalendarima.; Ivan Kukuljević-Sakcinski, Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije, Zagreb, 1873.

Lihvarstvo je cvalo u sredini druge polovice 19. st. Na prijelazu stoljeća njegovo je zlatno doba prošlo zahvaljujući dobrim dijelom zadru-garskom pokretu, tj. otvaranju seoskih kreditnih ustanova. U benkovač-
kom kraju takve se seoske blagajne otvaraju potkraj 19. st., najprije u samom Benkovcu, pa u Stankovcima, u Obrovcu, Kistanjama, a u ma-
njim selima (Budak, Pristeg i dr.) u prvom desetljeću 20. st. pa do kraja austrijske vladavine ima u cijelom kotaru sedam blagajni i jedna
ribarska zadruga.³² One su bile namijenjene težacima, a ne obrtnicima. Međutim, kako težaci nisu imali novac za štednju u seoskim blagajnama,
ni blagajne nisu mogle imati novaca za posudbu. Zbog toga je pri svom utemeljenju blagajna dobivala određeni, mali iznos novca za administra-
tivne troškove i dodjelu prvih zajmova, od pokrajinskog budžeta, ali kako su kasnije izostajali ulozi na štednju, a zajmovi su se neredovito
vraćali, to je novčana moć zadruge bila i ostala vrlo slaba. Tako ni zadružni pokret nije donio ovom kraju napredak, ali je ipak suzio dotada
neometanu djelatnost lihvara.

Porezi i razni drugi nameti nisu bili veliki, ali su za seljaka ovog područja, kao i cijele Dalmacije ipak značili prilično opterećenje,³³ tom više jer su se ta davanja u vremenu koje proučavamo morala podmirivati u novcu, a seljaku je do njega bilo teško doći. Plaćala se zemljarina na obradivu zemlju i travarinu za ispašu prema broju i vrsti blaga; za godišnju podjelu drva iz općinske šume. Postojali su i razni drugi nameti, kao kotlovina za pečenje rakije, uvedena u novije vrijeme, pa razne globe, koje su seljaci teško mogli izbjeći, kao potaraca, globa za štetu što ju je počinila stoka na zasađenoj zemlji, pa globe što nisu djecu slali u osnovnu školu. Posebno su u ovom kraju bile znatne i učestale šumske globe. Uz to treba dodati, dakako, i daće crkvi, koje su se još i u ovom vremenu davale u naravi, pa su zbog toga, kao i zbog činjenice da su po-
jedine obveze prema crkvi mogle biti i zanemarene, crkvene daće za seljaka bile nešto snošljivije. Crkvena desetina davala se za općenite potrebe crkve; redovinu ili poreštinu je u pravilu bio dužan davati svaki pojedinac od navršene 14 godine života za izdržavanje župnika i crkve u dotičnom selu (u gradovima nije postojao ovaj namet); izvan-
redne službe svećenika (pogrebi, krštenja, vjenčanja i sl.) posebno su se naplaćivale.³⁴

³² BI SD 1907, str. 889, 1100.; — Lukić, Narodno gospodarstvo, str. 15.; R. Riedl, Die Wirtschaftlichen Zustände Dalmatiens. U: Dalmatien und das oesterreichische Küstenland. Wien-Leipzig, 1911., str. 225.

³³ Dinko Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, u: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, str. 46—76. Sve poreze, namete i globe, kao i radne, te vojne obaveze opisuje i Ardalić u citiranim radnjama.

³⁴ Diskusije u Saboru oko ukidanja crkvenih nameta, BI SD 1907, str. 1136, 1140. Ardalić spominje da je po jedan muškarac iz svake zadružne kuće bio dužan jedan dan u godini raditi na crkvenom posjedu i da je bilo slučaja da su se crkveni posjedi uzimali u težaštinu pod naturalnom pogodbom (da se 1/3 i još desetina daje crkvi) ili u novčani najam. Ardalić, Privatno pravo, str. 256—257.

Profesionalnog obrtništva po selima uopće nije bilo. Seljaci su sami sebi gradili kuće, tesali stolove, stolice, djelali zdjele i plitice, pravili lonce, tkali sukno, preli vunu itd. Kod većih obrtničkih radova međusobno su se pomagali, uglavnom za protuuslugu pri poljskim radovima i slično.³⁵

U varošicama, odnosno općinskim mjestima, bilo je obrtnika i trgovaca. Oni su za svoju djelatnost plaćali porez obrtarinu, kasnije nazvanu prirez na tečevinu.³⁶ Obrtnika i trgovaca zajedno bilo je 3—4 u odnosu na tisuću ljudi primarne proizvodnje. Treba spomenuti da je i taj vrlo tanki trgovačko-obrtnički sloj posjedovao zemlju, a često i stoku.³⁷

U sve tri regije ovog kotara profil trgovaca bio je isti. Veći trgovci, kojih se ukupan broj u kotaru kretao od 10 do 15 u tijeku ovog razdoblja, bili su oni koji su imali dućan i skladište pšenice, kukuruza i drugih žitarica, zatim trgovci vinom, pa trgovci tekstilom. Trgovaca vinom bilo je dakako najviše u benkovačkom kraju; trgovaca tekstilom bilo je brojčano nešto više u kistanjskom kraju. Sitnijih trgovaca voćem (svježim, suhim ili južnim), trgovaca hranom, suhim mesom, duhanom, papirom, oružjem, bilo je u svakoj regiji podjednako (od po jedan do tri). Uz to je bio manji broj sitnih trgovaca opskrbljivača mlijekom i prodavača na tržnici.

Obrtnika je u ovom kotaru brojčano bilo nešto malo više od trgovaca, što nije slučaj u ostaloj Dalmaciji. U naprednijim predjelima Dalmacije bilo je daleko više obrtnika nego trgovaca. Profil obrtnika u ove je tri regije benkovačkog kotara različit, sudeći po podacima koji se odnose na početak razmatranog razdoblja. U benkovačkom kraju najviše je bilo kovača (oko dvadesetak) i mlinara (oko osamnaest), zatim mesara (oko desetak), pa dosta manje pekara (tri do četiri), te po jedan krčmar, drvodjelac, obučar i zidar, koji je bio i krovoslagač i kamenoklesar. Benkovac je imao i kavanu, te »iznajmljivača kreveta«, tj. konačište, obrt koji još 60-ih godina postoji i u Obrovcu i Kistanjama, ali se s vremenom tamo izgubio. U kistanjskom kraju najviše je bilo krčmi (do desetak), a one su ujedno bile i mesnice i točionice vina. Iza krčmara dolaze po zastupljenosti mlinari (oko šest), pa prelci i tkalci (tri do pet), dok je kovača bilo svega jedan do dva, te jedan pekar.

Po obrtničkim radionicama i trgovinama bilo je uvijek ukupno upola manje radnika od ukupnog broja obrtnika i trgovaca. Od obrtnika je samo među kovačima, mlinarima i mesarima bilo onih koji su imali pomoćnike (radnika ili naučnika) i to isključivo po jednog. Rijetko se

³⁵ Maschek, Manuale, 1873.; — Narodni kalendar, 1874, str. 107.

³⁶ Prirez na tečevinu bio je niži od obrtarine, a do te promjene došlo je reformom obrtničkih propisa iz 1859, koje je u 80-ih godinama provodio kabinet grofa Taafea. Vidi: Kurt Ebert, Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Oesterreich, Wien, 1975.

³⁷ Historijski arhiv Zadar (Dalje: HAZd), Spisi Poglavarstva, kut. br. 243. god. 1859 (Građa u ovoj kutiji nije ograničena samo na tu godinu). — Oest. Stat., 1904, Bd. LXVI, Hf. 1 (Dalje: Berufsstatistik 1900). — Ardalić, n. dj. passim.

pojavljuju dva radnika kod jednog obrtnika. Isti je slučaj i kod trgovaca, odnosno trgovačkih pomoćnika.³⁸

Bio je poneki slučaj da se jedna osoba bavila s više vrsta obrtničke i trgovačke djelatnosti. Stanoviti Antun Kornereto u Benkovcu spominje se kao mesar i trgovac mješovitom robom, trgovac duhanom i kao zajmoprimac (vjerojatno zelenaš).³⁹ Bilo je učestalih slučajeva da se u okviru jednog obrta javljaju kao samostalni obrtnici nekoliko osoba istog prezimena, što navodi na zaključak da se bavljenje određenim obrtom prenosilo na više sinova i tako širio unutar obitelji.

Premda je bilo nekoliko većih trgovaca i pokoji uspješniji obrtnik, obično je ekonomski dobro stajao samo onaj koji se uz obrt bavio i trgovinom. U cjelini uzevši ekonomska snaga trgovačko-obrtničkog sloja bila je slaba, adekvatna društveno-ekonomskoj situaciji ovog kraja uopće. Porez koji je na primjer općina Kistanje od ove djelatnosti pobirala kretao se godišnje od 130—150 fiorina⁴⁰ u 50-im i početkom 60-ih godina, no ni kasnije nije mogao biti bitno veći. To je mala svota i ona sama po sebi ukazuje na ekonomski slabo stanje obrtništva. Ono je ipak živjelo na višoj razini od seljaka.

Neprivrednim djelatnostima bavio se još početkom 80-ih godina vrlo mali broj ljudi. Ova se socijalna struktura jedina do kraja austrijske vladavine vidno povećavala, zahvaljujući uglavnom strancima, odnosno ljudima koji nisu bili podrijetlom iz benkovačkog kraja. Bio je to jedini sloj koji je bio obrazovan — uz malobrojne veleposjedničke i veletrgovačke obitelji — a sastojao se od sudaca, liječnika, ljekarnika, bilježnika, poreznih i drugih činovnika, zapovjednika žandarmerije, financa, koji su svi živjeli u općinskim mjestima. Još na početku 60-ih godina u ovom kotaru nije bilo državnih učitelja ni javnih škola, a umjesto liječnika bio je u svakom općinskom mjestu po jedan takozvani kirurg.⁴¹ Do kraja 19. stoljeća povećao se broj učitelja i liječnika, a s jačanjem birokratskog aparata i broj službenika.

Kultura

Još god. 1880. dakle prije stotinak godina, stanovništvo benkovačkog kotara bilo je gotovo u potpunosti nepismeno, odnosno svega 3% muškaraca znalo je čitati i pisati, a samo 1% žena, i to su najvećim dijelom bili činovnici i ostali državni službenici i njihove obitelji, koji su se tu našli iz drugih krajeva Dalmacije i Monarhije, te svećenici. U spomenutoj godini u čitavom kotaru je na 4095 djece (nešto više od

³⁸ Isto.

³⁹ Među prisjednicima benkovačkog općinskog upraviteljstva od 1875. dalje spominje se Anton Corneretto, koji od 1876. nosi i orden zlatnoga križa zasluga za krunu. Možda je to osoba istovjetna s mesarom i trgovcem u gornjoj arhivskoj građi iz 60-ih godina, koji se u međuvremenu obogatio, ili je to njegov sin. Maschek, Manuale, 1875, str. 153; — Isto, 1876—77, str. 71; — Isto, 1879, str. 186.

⁴⁰ HAZd, Spisi Poglavarstva br. 243/1859. — Bogati seljak plaćao je i do 100 fiorina zemljarine, a veleposjednici još daleko više.

⁴¹ Isto.

2.000 dječaka) obvezne za školu bilo 13 osnovnih škola, što je značilo napredak, budući da su samo osam godina ranije bile svega 3 škole. Od 13 škola u 1880. jedanaest ih je bilo samo za dječake, a svega je 1 škola bila za djevojčice i jedna za oba spola. Gotovo sve su škole tada imale samo po jednu učionicu. Samo su mjesta Benkovac i Obrovac imala po dvije učionice i po dva učitelja. Da su sva djeca obvezna za pohađanje škole doista u školu išla, na nastavu bi dolazilo čak do 400 učenika na jednog učitelja, jer je učitelja u god. 1880. bilo deset. Istodobno je u kotaru bilo oko 50 svećenika, uključujući i redovnike po samostanima. Bile su tri samostana: dva pravoslavna (Arandelovački na Krki i u Krupi) i jedan katolički (u Karinu).⁴²

U svaku od postojećih škola dolazila su djeca iz nekoliko sela, često dosta udaljenih — naravno pješice. Zaostalost njihovih roditelja, koji nisu mogli shvatiti potrebu školovanja svoje djece, iskorištavanje djece za čuvanje stoke i obavljanje manjih radova po poljima, udaljenost školske zgrade i slabi putovi bili su razlozi da je vrlo malen broj djece pohađao školu, iako je zakonska obveza postojala. Seoske su škole pružale malo znanja, a i to malo brzo se zaboravljalo u sredini koja nije poznavala knjigu i u kojoj je pisani tekst bio vrlo rijetko prisutan. Neke spoznaje o sebi, o svom podrijetlu, o povijesti, o zbivanjima u suvremenom svijetu, religiozne spoznaje, dakle sve ono što spada u uljuđenost stjecalo se usmenim putem, preko pjesama, guslara i crkvenih propovijedi.

Prilike u školstvu bitno se poboljšavaju upravo u tijeku 80-ih i, osobito 90-ih godina. Godine 1900. od 66 naselja benkovačkog kotara 52 su bila obuhvaćena školskom mrežom, odnosno svega je 14 naselja ostalo bez mogućnosti školovanja, što je predstavljalo najveći porast broja škola i pohađanja osnovnoškolske obuke u cijeloj Cislajtani. Naravno, taj veliki porast govori više o tome da je stanje još god. 1880. bilo na katastrofalno niskoj razini, nego o tome da je god. 1900. bilo povoljno. Ipak je učinjen golem korak prema napretku. Godine 1900. bilo je u benkovačkoj općini 17, u obrovačkoj 15, a u kistanjskoj 6 škola; ukupno 38 škola s oko 40 učitelja. Sve su te škole i tada imale samo jednu učionicu i jednog učitelja za sva četiri razreda. Jedino je Benkovac tada imao školu s 3 i Obrovac s 2 učionice. Na jednog učitelja dolazilo je tada u prosjeku do 200 učenika. Posve lagano smanjivao se i broj nepismenih.

godina 1890: općina	stanovnika	pismeni		znaju čitati		nepismeni	
		muš.	žen.	muš.	žen.	muš.	žen.
Benkovac	12.215	524	96	40	3	5.701	5.851
Kistanje	8.875	127	34	3	1	4.565	4.145
Obrovac	12.319	283	96	31	1	6.167	5.741
ukupno:	33.409	1.160		79		32.170	
godina 1910: ukupno:	44.097 stanovnika, od čega 29.605 iznad 10 godina. a od tih u cijelom kotaru bilo je tada pismenih: 5.086						

⁴² Godine 1872. bile su zatvorene osnovne škole u Polači i Jagodnji, pa su ostale samo one u tri općinska mjesta. Maschek, Manuale, 1873. str. 277.; — Repertorium 1880.; — BI SD, 1881, B — 76 str.

Godine 1910. na 1000 muškaraca starijih od 10 godina bila su 721.7 nepismeni, a na isti broj je žena nepismenih bilo 907,7.⁴³

Dok je broj učitelja i škola stalno rastao, dotle je broj svećenstva i uloga crkve bila u stalnom padu. Nakon nekih organizacionih crkvenih promjena u benkovačko crkveno područje uključene su neke župe iz skradinske i šibenske općine, a nekoliko je katoličkih župa unutar benkovačkog kotara spojeno u jednu. Tako na početku 20. st. umjesto prijašnjih 28 postoji 26 katoličkih župnih ureda i dekanat u Benkovcu, a umjesto prijašnjih 18 pravoslavnih ima u god. 1900. 21. Međutim, katoličkog stanovništva bilo je manje. I ovdje se susrećemo s poznatom činjenicom da je crkvena organiziranost i dušobrižništvo bolje bilo provedeno kod katoličke nego kod pravoslavne crkve. Nekih značajnijih sociološko-kulturnih razlika koje bi eventualno iz tog proizlazile između stanovnika ove dvije konfesije na ovom području nije bilo. Jednaka je zaostalost bila kod jednog i drugog stanovništva istog ili susjednog sela. Ako bismo postojeće male razlike u stupnju socijalnog, kulturnog i ekonomskog razvitka unutar stanovništva benkovačkog područja trebali spomenuti, onda se one iskazuju na temelju geografskog smještaja, i to tako da je zaostalost sve veća što je udaljenost od mora i Zadra veća, a i katolika je sve manje što se ide dublje u unutrašnjost kotara.

Za ostale potrebe općeg značenja učinjeno je manje nego za školstvo. Na početku 20. st. na nešto preko 38.000 stanovnika bilo je samo 5 liječnika i 5 primalja, dok su za stoku bila 2 veterinara. Svi su bili stacionirani u općinskim mjestima. Djelotvornost liječničkog djelovanja bila je bitno umanjena i zbog vrlo nepovoljnih, gotovo nikakvih prometnih veza i putova.

Poštanska veza bila je nešto bolja samo u benkovačkoj općini, ali je i ta veza bila značajna samo za putnički promet. Dok su u obrovačkoj i kistanjskoj općini bile god. 1880. po dvije pošte, a u benkovačkoj samo jedna, dotle god. 1900. u one prve dvije općine postoje samo po jedna a u benkovačkoj četiri pošte (u Benkovcu, Nadinu, Stankovcima i Polači). Općinska mjesta imala su i brzojavnu službu. U pogledu putničkog prometa nije se u zadnjih dvadeset godina 19. st. pa do propasti Monarhije ništa izmijenilo. I dalje su poštanske kočije primale putnike samo u tri općinska mjesta. U benkovačkom kotaru postojale su dvije pokrajinske ceste. Jedna je bila tzv. trgovačka cesta (*strada commerciale*), čija je gradnja bila započeta pred kraj mletačke vladavine, a završena je god. 1832. Išla je od Zadra preko Smilčića, Karina, Obrovca i Malog Alana do ličke granice. Druga je bila lošija, izgrađena za potrebe vojske i pošte (*strada postale e militare*), zvana i kistanjska, koja je od obalne ceste južno od Zadra išla preko Zemunika, Lišana, Ostrovice, Kistanja i Radučića prema Kninu i Drnišu. Benkovac je bio spojen jednim lokalnim putem (Karin — Benkovac — Pakoštane) do ove, kistanjske, ceste i do obalne ceste.⁴⁴

⁴³ Sinteza tabela iz Oest. Stat., 1892, Bd XXXII, Hf 1, str. 126—127 i Isto, 1914, Bd I, Hf 2, str. 70—71.

⁴⁴ Maschek, Manuale, 1872.; — Repertorium 1880.; — BI SD, 1881, B—76.

Uprava

Upravno-političke i sudske poslove u prvoj polovici 19. stoljeća imao je samo Obrovac, ali uzdizanjem važnosti Benkovca s jedne strane i povećanjem administracije i administrativnih poslova uopće u cijeloj Monarhiji s druge strane uspostavljena su sudska i upravna tijela u Benkovcu, te u Kistanjama. I nakon što je formiran benkovački upravno-politički kotar, sudske i upravne poslove vršila su sva tri mjesta i dalje svaki na svom području.⁴⁵

Javnoj upravi stajao je na čelu općinski načelnik i općinsko upraviteljstvo, a sela su imala svoje seoske glavare i pristave uz njega, birane od četvrtine starješina kućnih zadruga prema visini zemljarine. Oni su sačinjavali seoski zbor. O javnom redu brinuli su se žandari, kojih je na početku 20. st. bilo u cijelom kotaru 24 u 11 žandarmerijskih postaja, što je za samo jednu osobu više negoli 20 godina ranije. U odnosu na broj stanovnika bio je to najveći broj žandara u Dalmaciji, ali treba imati u vidu da je teritorijalno benkovački kotar spadao u veće kotareve i da je bilo dosta nepristupačnih predjela.

Uz žandarmeriju postojalo je i teritorijalno redarstvo, formirano ovdje još god. 1594. radi potreba u ratovima s Turcima. Austrija je za teritorijalno redarstvo donijela pravilnik god. 1845, a god. 1895. provela je njegovu konkretnu organizaciju, kao pojačanje policiji (žandarmeriji) za slučaj rata, ali i inače. U Benkovcu su tada određena tri takva redar-

⁴⁵ Vjekoslav Maštrović, *Razvoj sudstva u Dalmaciji u 19. stoljeću*, Zagreb, 1959, str. 64—68, i *passim*. — Benkovac sa 550 stanovnika na početku ovog stoljeća premda je bio upravno, sudsko i trgovačko važno mjesto, ipak nije bio jače povezan s drugim općinskim područjima svog kotara, ni upravno, ni sudski. U sva tri općinska mjesta bio je smješten općinski ured s odjeljenjem za financije, uredom za poljoprivredne poslove, nadzorništvo za općinske šume, općinskim sudom sa sucem i po kojim sudskim pripravnikom. Imali su i bilježnika. U Benkovcu je bilo kotarsko školsko vijeće. Benkovac je imao jednu osnovnu školu s tri učionice, apoteku, dva liječnika, veterinara, tri babice, stanicu za prisilan transport, žandarmerijsku postaju s 5 ljudi, poštu s brzojavom, postaju za poštanske konje. Funkciju neke male bankarske institucije obavljala je seoska zadruga, a postojalo je i Kotarsko poljoprivredno društvo, koje je trebalo voditi brigu o unapređenju primarne proizvodnje ovoga kraja. Od crkvenih institucija u Benkovcu se nalazio katolički dekanat i katolički župni ured, te katolička crkva. Imao je nekoliko trgovaca i obrtnika, tržnicu, krčmu i kavanu. — Obrovac je za to isto vrijeme manji od Benkovca. Ima oko 400 stanovnika. Osim spomenutog općinskog ureda, suda i škole, imao je luku s lučkom agencijom, brodskim pristaništem i sanitarnom pomorskom postajom, ljekarnu, liječnika i babicu. I ovdje je postojala stanica za prisilni transport, žandarmerija s 4 žandara, pošta s brzojavom, katolička i pravoslavna crkva sa župnim uredima. Bilo je par trgovaca, obrtnika i pazar. Obrovac je od 1875. imao i čitaonicu. — Kistanje su imale tada oko 430 stanovnika. U njima se nalazio katastarski ured za evidenciju zemljarine, porezni ured, financijski odjel, općinski sud, bilježnik, škola s jednom učionicom, liječnik, babica, pošta s brzojavom, žandarmerija s 4 žandara, katolička crkva s kapelanom i pravoslavna s protom. Imale su nekoliko sitnijih trgovaca i krčmara, seosku blagajnu. Postojala je i arheološka zbirka s nalazima iz rimskog vremena. Repertorio comunale 1900.

stvenika — kolunaša i to jedan serdar, jedan viceserdar i jedan harambaša. Obrovac i Kistanje imali su svaki jednog viceserdara, a sela su imala čauše. Inače je u toj hijerahiji ispod harambaše postojao još i viceharambaša, a njima su bili podređeni tzv. rondari, neka vrsta seoskih redarstvenih vojnika u miru, a u slučaju rata obrambene pogranične teritorijalne snage. Po potrebi kolunaši su organizirali po svojim mjestima muškarce sposobne za oružje u malu rondu, pa u veliku rondu, koja je imala zastavu ili barjak, a 14 barjaka činilo je jednu kompaniju. Kompanija je po broju ljudi varirala od tisuću do tisuću i petstotina ljudi, a dijelila se na dvije sekcije.⁴⁶ Rondari su se u mirno doba upotrebljavali u redarstvene svrhe u onim mjestima gdje nije bilo žandara. Nisu bili plaćeni, ali su zbog toga njihove obitelji bile oslobođene nekih drugih seoskih obveza. U pravilu je na jednu poreznu općinu dolazio po jedan rondarski glavlar ili harambaša, podređen seoskom glavaru ili pak kolunašu koji se nalazio u sudskom općinskom mjestu. Imenovalo bi ga kotarsko poglavarstvo na prijedlog općinske uprave dotičnog okruga i uz suglasnost kolunaša.⁴⁷

Polja i njive, te vinograde, čuvao je za tu svrhu od općine posebno plaćeni poljar, a šume lugar. Veleposjede je čuvao pudar kojeg je plaćao vlasnik posjeda, a najmanja površina za koju je po zakonu bilo dopušteno postaviti pudara ili poljara iznosila je 15 ha.⁴⁸ U nadležnost općinskog upraviteljstva spadalo je reguliranje zemljišta i pašnjaka, izgradnja bunara i briga oko vodâ, popravci i održavanje seoskih putova.

Nacionalni sastav i politika

Moderna nacionalna svijest na ovom području formirala se prema konfesionalnoj pripadnosti, koja je čuvala tradiciju podrijetla. U tijeku 19. st. kada se odvijao proces formiranja nacionalne svijesti, konfesionalna je razlika bila uz stanovite jezične specifičnosti, jedina osobina koja je na ovom teritoriju označavala staro stanovništvo od onoga koje je došlo s Turcima. Ovdje je dosljedno provedena podjela na katolik — Hrvat, pravoslavac — Srbin. Naime, katolika koji su se izjašnjavali kao Srbi — a takvih je Srba — katolika bilo u bokokotarskom i dubrovačkom području — ovdje nije bilo. Obrnut pak slučaj, tj. da bi se netko od pravoslavaca osjećao pripadnikom hrvatske nacije, u Dalmaciji nije poznat. Austrijske su statistike na nacionalnost gledale kroz jezik i zbog toga u rubrikama gdje je riječ o nacionalnoj pripadnosti nisu pravile razlika između Hrvata i Srba. Za donošenje statističkih podataka u vezi s nacionalnim sastavom u benkovačkom kotaru za razdoblje koje prou-

⁴⁶ Sredinom 1859. benkovačko područje imalo je 1.356 osoba sposobnih za vojsku, a 352 »nenaoružanih«; u Kistanjama je prvih bilo 629, drugih 490. Obrovac je imao 1.082 pod oružjem, a 512 nenaoružanih. HAZd, Spisi Poglavarstva, kut. 243, 1859.

⁴⁷ M. Visković, Dalmatinski zakon o zaštiti poljskih dobara, tzv. Poljski zakon od 13. februara 1882, Zadar, 1910. Ardalić, n. dj. passim.

⁴⁸ Isto.

čavamo nužno je — i jedino moguće — iskoristiti podatke o vjerskoj pripadnosti, uz napomenu da je među katolicima bilo i Talijana, te po koji Austrijanac, što bi s obzirom na vrlo malen broj moglo biti zanemarljivo. Ipak sam od broja katolika odbila broj onih koji nisu navedeni da govore hrvatski.

Godine 1880. u cijelom kotaru bilo je 18.240 Srba i 12.762 Hrvata, a deset godina kasnije 19.544 Srba i 13.799 Hrvata, odnosno:

god. 1890. općina	pravosl.	katol.	Talijana	Austrijanaca
Benkovac	5.182	7.032	130	7
Kistanje	7.961	914	8	1
Obrovac	6.401	5.913	18	1
svoga:	19.544	13.864	156	9

god. 1910. općina	u apsolutnim brojevima i na tisuću stanovnika:			
	pravoslav.	katolika	Talij.	Austrij.
Benkovac	7.313 (423,4)	9.954 (576,3)	(3,1)	(0,1)
Kistanje	9.522 (892,8)	1.143 (107,2)	(1,1)	(0,1)
Obrovac	8.598 (532,1)	7.561 (467,9)	(1,4)	(0,4)

U cijelom kotaru god. 1910. omjer na 1000 osoba bio je: 576,8 pravoslavnih prema 423,1 katolika.⁴⁹

Godine 1880. svega je 13 ljudi navedeno da govore talijanski, a 5 neki drugi jezik.⁵⁰ Kako s liberalizmom i kapitalizmom dolazi od 60-ih godina do otvaranja ili proširenja stanovitih suvremenijih institucija, kao što su pošta, poljoprivredne stanice, bolja uprava, škole, zdravstvo, to se one popunjavaju osobama koje su ovdje stranci, premda su građani iste države. Tako u god. 1890. umjesto prijašnjih 13 sada ima 156 onih koji govore talijanski i 9 koji govore njemački, i to u vrijeme kad je narodni preporod već mnogo učinio na nacionalnom osvješćivajnu i kada je u ostalim dijelovima Dalmacije naglo opao broj talijanskog elementa. Znatan broj ovih nazovi stranaca, upravo njih 128, nalaze se dakako u kotarskom središtu — Benkovcu.⁵¹

Kako je stanovništvo ovog kraja bilo ekonomski siromašno, kulturno zaostalo i socijalno podređeno, tako je i politički bilo obespravljeno. Ono nije imalo nikakvih mogućnosti za sudjelovanje u legalnim institucijama gdje se odlučuje. Njihov se glas u Dalmatinskom saboru u Zadru nije čuo, iako su imali svog zastupnika. I ovaj je kotar, kao i sve tzv. vanjske općine, slao jednog zastupnika u Sabor, ali je prema postojećem izborom redu još i pri kraju razdoblja koje proučavamo na 44.000 stanovnika

⁴⁹ Oest. Stat., 1892, Bd XXXII, Hf, str. 126; — Isto, 1914, Bd I, Hf 2, tab. III, str. 92, tab. IV, str. 120, tab. VI, str. 50.

⁵⁰ Maschek, Repertorium, 1880.

⁵¹ Poseban popis 1890.

njih svega 75 imalo neposredno pravo glasa, odnosno svojim je glasanjem izravno biralo zastupnika.⁵²

Čitavo vrijeme postojanja Dalmatinskog sabora, pa tako i onda kad su se srpski političari odvojili od Narodne stranke i osnovali svoju posebnu stranku, zastupnik ovog kraja bio je član Srpske stranke.⁵³ Za njega su glasali i Hrvati u ovom kraju. Taj izborni dogovor hrvatska strana nikada nije dovela u pitanje, pa čak ni onda kada je Srpska stranka bila u koaliciji s Talijanskom strankom i kada su Srbi ovog kraja radije glasali za talijanaša nego za Hrvata na izborima za Carevinsko vijeće. Zahvaljujući i takvom držanju Hrvata,⁵⁴ ali u prvom, činjenici da se ovdje radilo o pretežno seljačkom, odnosno zemljoposjedničkom inertnom elementu, sukob hrvatske i srpske politike i ideologije, koji je bio prisutan i u jednom duljem razdoblju vrlo jak u političkom životu Dalmacije, nije ovdje ozbiljnije zahvatio šire krugove stanovništva. Ovdašnji Srbi bili su skloniji na kompromise, pa tako i na suradnju s Hrvatskom narodnom strankom od srpskih političara iz bokokotorskog i dubrovačkog područja, koji su većinom pripadali dinamičnom trgovačkom socijalnom krugu i stoga imali u odnosu na Crnu Goru, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, odnosno Balkan i gospodarsku politiku Monarhije drukčije zahtjeve i potrebe.

Masu stanovništva benkovačkog kotara činilo je, vidjeli smo, slobodno seljaštvo — tipično za društvo »krajine« — sa svojim sitnim posjedima i pretežno nekomercionalnom proizvodnjom. Upravo je tip sitnoseljačke neracionalne proizvodnje određivao ovdje ritam privrednog kretanja a time i socijalnog razvoja uopće. Iz te činjenice lako je shvatiti zašto se tako sporo mijenjalo društvo ovog kraja, jako zaostajući u svim vidovima socijalno-ekonomsko-političko-kulturnog napretka. Među kolonatskim dijelom seoskog stanovništva — a svi su seljaci imali svoju zemlju, ali je bilo i onih koji su uz svoju zemlju obrađivali i tuđu u kolonatskom odnosu — većinom su bili Hrvati. Njih je kolonatski odnos činio na političkom planu još ovisnijima i neslobodnijima, iako se za seljaštvo u cjelini mora konstatirati da su imali male političke mogućnosti. Veleposjednički zemljišni hrvatski element bio je ekonom-

⁵² BI SD 1909, str. 347.

⁵³ Prvi zastupnik benkovačkog kotara, tj. od 1861., bio je načelnik općine Obrovac, veleposjednik Petar Radulović. U Saboru je ostao do 1869. Zatim je od 1870—1875. bio arhimandrit Krčkog samostana Jeretej Kovačević, pa od 1876 — 1882 ponovo načelnik Obrovca Vladimir Simić. Od 1883 — 1888. ovo je područje zastupao Sava Bjelanović, vodeća osoba Srpske stranke i urednik *Srpskog lista*, koji je izlazio u Zadru, dok je istodobno Vladimir Simić ostao u Saboru kao zastupnik veleporeznika zadarskog i benkovačkog okruga. Poslije smrti Bjelanovićeve ponovno je zastupnik benkovačkog kotara tzv. vanjskih općina V. Simić i on to ostaje sve do sloma Monarhije, tako da je gotovo 30 godina sjedio u Saboru, a bio je od 1903. i potpredsjednik Sabora. Obavljao je dugo godina i funkciju člana Zemaljskog odbora Dalmatinskog sabora. Pripadao je prorežimskoj struji unutar Srpske stranke, što je i razumljivo s obzirom na njegov socijalni položaj.

⁵⁴ O tome i Ardalić, Bukovica, Zbornik, 1899, IV/1, str. 124—126.

ski slabiji od istoga srpskog, pa se iz te dvije činjenice, tj. iz veće političke ovisnosti hrvatskog seljaštva i slabije ekonomske snage hrvatskog veleposjednika, može objasniti slaba politička aktivnost hrvatskog stanovništva ovog kraja.

O tzv. srednjem sloju ili sitnom građanstvu jedva da se ovdje može govoriti, dok prave buržoazije uopće nije bilo. Malobrojna inteligencija bila je gotovo isključivo činovnička i djelomično »strana«, malo zainteresirana za probleme ovog kraja, a socijalno vezana uz veleposjednički element. Na političkom je planu dakako također slaba, premda glasna. Predstavnici ove društvene strukture vode u odnosu na vlast politiku umjerene opozicije, tvrdeći da je srpski narod u Dalmaciji prepušten sam sebi, odnosno da nema niotkud pomoći.

Socijalno, ekonomski i politički vodeću strukturu benkovačko-obrovačko-kistanjskog kraja činile su malobrojne zemljišno-veleposjedničke obitelji, pretežno srpske nacionalnosti (Simić, Kulišić, Desnica, Jurković...). Ono nekoliko veletrgovaca bili su istodobno i zemljoposjednici i sociološki su pripadali zemljišnoj, a ne trgovačkoj grupaciji. Zemljišni veleposjednički element držao je u svojim rukama lokalnu vlast i političko predstavništvo u pokrajinskim organima vlasti i uprave, predstavljajući tako pravu socijalnu elitu ovog područja. Međutim taj se element nije uključio u proces kapitalističke modernizacije, koji je u primorskom dijelu Dalmacije vidljiv od 80-ih, a posebno 90-ih godina 19. st., pa i on sa svoje strane pridonosi dugom zadržavanju feudalno-krajiškog obilježja ovog područja. Kao što nije bio uključen u ekonomsko-socijalna moderna stremjenja, isto tako nije ni na političkom planu šire Dalmacije sudjelovao kao aktivni sudionik u onim strujanjima koja su »vukla naprijed«. Uz konzervativno obilježje srpska politika ovog kraja imala je i sve oznake politike manjine. Izbjegavala je da se veže uz politiku većine dobrim dijelom od straha da se ne izgubi njezina srpska individualnost. No nije dakako samo strah od većine tjerao srpske političare u drugom smjeru od hrvatske politike i na suradnju s drugom manjinskom strankom — Talijanskom, na oslon na vladu, na kontakt sa srpskim krugovima izvan Dalmacije, nego i drukčija shvaćanja o nacionalnom cilju. U većini ovih pitanja vladala je unutar Srpske stranke u Dalmaciji uglavnom identičnost mišljenja. Veći dio srpskih političara ovog kraja odvajao je od njihovih stranačkih kolega pretežno iz južne Dalmacije stav prema pitanjima svakodnevne politike i njene svrhe. Zemljoposjednički sloj nije težio temeljnim društvenim, državno-pravnim i ekonomskim promjenama, pa su zastupnici ovog kotara predstavljali konzervativno i oportunističko, djelomice čak i režimsko krilo Srpske stranke u Dalmaciji. Bili su daleko od rušilačkih ideja prema Monarhiji koje su u ovom periodu prihvaćali srpski političari trgovačkog i bankarskog socijalnog kruga južne Dalmacije i Boke Kotorske.⁵⁵

⁵⁵ T. Ganza-Aras, *Politika novog kursa u Dalmaciji* (doktorska disertacija), Zadar, 1975, str. 181—198.

Porast ili pad stanovništva, stanje, prirodno kretanje, migracija. Gustoća

Tabl. I

kotarevi	povišina stanovništvo u km ² 1900.	1910. brojčano na 100 ljudi 1900.	porast ili pad stanovništva od 1900—1910.		prirodno kretanje	iseljavanje (—) prema umrlima na 100 useljavanje (+) ljudi brojčano na 100 ljudi 1900.	gustoća stanovnika na 1 km ² 1910.						
			stvarni porast 1910. u odnosu na 1900.	(—) prirodno kretanje									
Benkovac	1.528	38.481	44.097	5.616	14,59	17.830	9.738	8.048	20,91	-2,432	-6,32	24	28
Kotor	674	37.096	40.582	3.486	9,39	10.752	7.814	2.938	7,92	+548	+1,47	55	60
Korčula	590	27.352	29.908	2.556	9,34	9.504	5.586	3.918	14,32	-1.362	-4,98	46	51
Imotski	646	36.737	42.127	5.390	14,67	15.986	9.441	6.545	17,81	-1.155	-3,14	57	65
Knin	1.408	51.608	54.984	3.376	6,54	22.639	15.710	6.929	13,42	-3.553	-6,88	36	39
Hvar - Vis	413	28.005	27.050	-955	-3,42	8.206	5.384	2.822	10,07	-3.777	-13,49	68	65
Makarska	537	25.588	27.738	2.150	8,40	9.531	5.608	3.923	15,33	-1.773	-6,93	47	52
Metković	384	14.160	15.736	1.576	11,13	5.724	3.253	2.471	17,45	-895	-6,32	37	41
Dubrovnik	778	40.939	41.231	292	0,71	11.198	8.026	3.172	7,74	-2.880	-7,03	52	53
Supetar (Brač)	395	24.408	22.969	-1.439	-5,90	7.135	4.551	2.584	10,58	-4.023	-16,48	62	58
Šibenik	962	51.293	58.377	7.084	13,81	22.537	15.336	7.201	14,03	-177	-0,22	53	61
Sinj	1.336	52.516	57.164	4.648	8,85	21.694	13.819	7.875	14,99	-3.227	-6,14	39	43
Split	1.495	90.279	99.590	9.311	10,31	37.506	25.221	12.285	13,60	-2.974	-3,29	60	67
Zadar	1.631	75.322	84.113	8.791	11,67	32.663	19.678	12.985	17,23	-4.194	-5,56	46	52
Ukupno:	12.831	593.784	645.666	51.882	8,73	232.905	149.209	83.696	14,09	-31.814	-5,36	46	50

* Povećanje broja stanovnika za Kotor je vojnog karaktera

Stanje u cijeloj Dalmaciji 1900. god.

Kotar	zemljište u ha		od toga		broj		stoka							
	svoga korišteno polja livade vrtovi	vinogradi	pašnja-šume	vele- posje- nice	konja	goveda	ovaca	svinja						
Benkovac	151.140	20.507	580	422	2.240	61.305	56.080	15	—	3.805	14.095	162.914	9.301	5.924
Kotor	67.395	65.546	303	3.601	1.072	30.711	23.349	14	2	533	7.366	28.105	4.463	18.788
Korčula	59.023	57.909	1.001	—	4.477	6.386	12.783	33.262	10	—	30	139	13.188	1.625
Imotski	64.641	63.194	704	242	1.192	37.392	14.120	—	—	1.551	9.119	37.649	2.852	7.755
Knin	140.807	137.658	21.711	1.554	534	4.488	73.082	36.289	4	—	3.439	16.489	129.616	5.768
Hvar	41.320	40.317	1.788	—	1.700	8.474	8.322	20.033	20	5	26	17	4.954	166
Makarska	53.739	52.900	4.292	—	2.023	3.263	25.150	18.172	—	—	370	1.402	31.857	2.208
Metković	38.395	30.375	3.905	53	223	880	18.278	7.036	—	—	725	3.342	15.930	1.360
Dubrovnik	77.748	75.793	5.827	23	5.958	2.854	35.047	26.084	11	1	891	2.432	28.622	4.752
Šibenik	96.229	93.227	7.917	212	4.455	14.099	51.450	15.094	3	3	1.880	3.669	62.040	2.124
Sinj	133.615	131.227	17.904	5.098	308	629	69.373	37.915	10	—	5.587	23.700	108.339	4.121
Split	188.939	185.035	19.215	121	8.085	25.263	83.127	49.219	28	4	4.796	12.526	127.515	9.600
Zadar	163.574	157.400	17.024	1.294	4.970	11.434	88.380	34.222	54	7	2.735	13.920	137.283	8.408
Ukupno:	1,283.511	1,241.721	137.215	9.948	36.998	82.279	584.400	380.875	169	22	26.368	108.216	888.039	56.748

Repertorio Comunale 1900, str. 89.

Statistički podaci za kotar Benkovac (4)

God. 1890. općine	broj opći- ne	broj na- selja	pno uku- pno	broj nasta- njene	kuća od toga nena- stanje- ne	broj stanov- ništvo	prisutno domaćeg i stranog stanovništva			privre- meno odсут- no sta- nov- ništvo					
							prema spolu	od toga trajno prisutni	od toga trajno prisutni						
							m.	ž.	m.	ž.	uku- pno				
Benkovac	1	39	2.328	1.986	342	2.046	12.215	12.214	1	6.265	5.950	6.144	5.869	12.013	202
Kistanje	1	12	1.374	1.026	348	1.099	8.875	8.875	—	4.695	4.180	4.695	4.180	8.875	—
Obrovac	1	15	2.103	1.755	348	1.795	12.319	12.319	—	6.481	5.838	6.446	5.832	12.278	41
Ukupno:	3	66	5.805	4.767	1.038	4.940	33.409	33.408	1	17.441	15.968	17.285	15.881	33.166	243

God. 1910.

Benkovac	1	38	2.642	2.408	234	2.461	17.273	17.272	1	8.905	8.368	—	—	17.270	19
Kistanje	1	12	1.513	1.387	126	1.409	10.665	10.665	—	5.836	4.829	—	—	10.664	6
Obrovac	1	15	3.184	2.164	1.020	2.210	16.159	16.159	—	8.315	7.844	—	—	16.141	571
Ukupno:	3	65	7.339	5.959	1.380	6.080	44.097	44.096	1	23.056	21.041	—	—	44.075	596

* Pod »stanovima« u ovom su se kraju podrazumijevale i izgrađene prostorije za stoku. Da li je tako to shvaćao i austrijski činovnik, popisivač?

*Tereza Ganza-Aras: COURSE OF THE DEVELOPMENT OF THE
BENKOVAC DISTRICT IN THE FINAL DECADES OF THE MONARCHY*

S u m m a r y

Demographic situation, its development, and population mobility have been presented as well as data describing the way of life and work, the level of civilization, culture, education, church institutions, cultural associations, etc.

Agrarian conditions, handicrafts, and trade situation have been discussed, and the degree of influence of the above conditions in the economic development of Dalmatia.

Conclusion has been reached that we can speak of the closed type of society, the military-feudal kind based upon ownership of smaller pieces of land which proved commercially unproductive. Only several families with latifundia constituted the elite. Politically speaking such social milieu catered towards conservative, regime-oriented politicians. The first socioeconomic indicators that society was heading towards the bourgeois type of society could be registered in the 90-ties of the 19th century.